

Pseudo-Dionysius de Areopagiet

Over mystieke theologie

Vertaling en essay
Ben Schomakers

Marginalia reeks
onder redactie van Cornelis Verhoeven (†),
Ben Schomakers en Rudi te Velde

© Tweede, gewijzigde druk Damon, Budel 2002
Oorspronkelijk verschenen in de reeks *Agora Editie*, Kok Agora Kampen, 1990

Inhoud

Vooraf	??
Over mystieke theologie: vertaling	??
Over de metafysica en de mystiek van Pseudo-Dionysius	??
1. Curieuze theologie?	??
2. De filosoof van de onbekende god	??
<i>Theologische thema's ??- Dionysius van de Areopaag en Pseudo-Dionysius ??</i>	
3. De eerste oorzaak	??
<i>De neoplatoonse en de dionysische oorzaak ??- Immanentie ??- Transcendentie ??- Toewending??</i>	
4. De innerlijkheid van de wereld	??
<i>Dionysische innovaties ??- De god is 'in' de zijnden ??- De god als de oorspronkelijke verening ??- De god als drieheid ??</i>	
5. De noodzaak van een mystieke theologie	??
<i>Aporetische theologie ??- Synopsis van 'Over mystieke theologie' ??- Theologische escapades ??</i>	
6. Negatieve theologie	??
<i>Premystiek ??- Het principe van de opmars ??- De weg omhoog ??</i>	
7. Het goddelijk duister	??
<i>Mystiek duister? ??- De plaats van het duister ??- Het duister als tussenfase ??</i>	
8. Mystieke motieven	??
<i>De stap in het duister ??- De bevrijding van het geziene en de zienden ??- Kenneloosheid, overgave en ekstasis ??- Objectieve mystiek ??- Verening, goddelijk licht en drieheid ??</i>	
9. Een mystiek museumstuk?	??
Aantekeningen	??
Nawoord	??
Bibliografie	??

Vooraf

Dionysius, of zoals hij eigenlijk genoemd moet worden, omdat hij een naam en een identiteit heeft aangenomen die zeker niet de zijne waren, Pseudo-Dionysius, is raadselachtig en fascinerend als een taal die nog niet ontcijferd is en waarvan we weten dat er grote dingen in geschreven zijn. Om een reden waarop ik in dit boekje voorzichtig maar met vermoedens inga, doet Dionysius voorkomen alsof hij in de eerste eeuw leefde en met Paulus meereisde sinds de dag dat die op de Atheense Areopaag een redevoering bij het altaar gewijd aan de verborgen god gehouden had. Maar in feite heeft hij zijn leven geleefd op een andere plaats en in een andere tijd, die beide nog steeds niet helemaal precies te bepalen zijn, al verdichten zich langzamerhand de cirkels rond ongeveer 475 als datum waarop zijn werken openbaar gemaakt zijn en rond Syrië als de plaats waar hij geschreven heeft en waar hij misschien ook wel vandaan kwam, al is deze laatste omcirkeling vooral een gissing en moet de omtrek in ieder geval tot Athene opgerekt worden. In Athene heeft Dionysius bij Proclus, de laatste grote Griekse filosoof, neoplatoonse filosofie gestudeerd, onmiskenbaar niet als een esoterisch onderwerp waarop hij bij toeval gestuit was of waarin hij kortstondig opging gedurende de experimenteerfase van zijn ontwikkeling. De neoplatoonse metafysica heeft het denken van Dionysius vorm gegeven, maar hem ook grenzen en domeinen gesteld, die het hem af en toe moeilijk maakten zijn andere passie en overtuiging te verdedigen. Dionysius was ook Christen.

In feite leefde hij in het volle besef daarvan op de grens van twee culturen, die van het Griekse speculatieve denken en die van de vroege Christelijke theologie, die aan de grens elkaar overlaptten, maar die ook makkelijk naar beide zijden uitvloeiden, zich verdunnen tot ze minder gedachte en meer dogma werden en in de verten aan weerszijden van de grens nog maar amper iets met elkaar te maken hadden. Dionysius ging, met een camouflerende cape om zich geslagen, over die grens en verkende wat de metafysica en de theologie met elkaar gemeen hadden. En hij deed dat niet in een robuust pleidooi voor een *homodoxia*, dat ongetwijfeld wervend bedoeld geweest had kunnen zijn, maar met zijdelingse doeltreffendheid irritatie had opgeroepen, tot schriftgeleerdheid zou prikkelen en zo de kampen feilloos zou verdelen. Dionysius schreef een wonderlijk *corpus*, waarin hij bij voortduring teksten, destijds bekende teksten, die zonder aanhalingstekens of bronvermelding toch niet incognito bleven, van beide zijden van de grens, meestal tamelijk dicht in de buurt daarvan, met elkaar verweeft, hier en daar aanpassend, de betekenis veranderend, een context uitvegend, met de onmiskenbare bedoeling in de praktijk en zonder drammerig commentaar te laten zien dat neoplatoonse metafysica en Christelijke theologie op de wezenlijkste punten met elkaar in overeenstemming waren. In dat weefsel valt de vaste, doelbewust geleide hand van Dionysius op, die niet broddelt, maar componeert, het patroon helder in gedachten heeft, filosofisch fijnzinnig, hardnekkig en consequent doordacht, en de details met vermakelijke speelsheid en grote subtiliteit uitwerkt. En telkens maar niet zegt, hoe het patroon eruit ziet. Het werk van Dionysius is een raadsel, dat prikkelt en een grote belofte inhoudt.

Dit boek heeft vermoedelijk het meest raadselachtige, en in ieder geval het meest invloedrijke van alle werken van Dionysius tot thema, het kleine, bijna minuscule tractaatje *Over mystieke theologie*. Het bevat er een vertaling van en een uitvoerig interpreterend essay, die waarschijnlijk voor zichzelf spreken en geen verdere inleiding nodig hebben, behalve dan de volgende, meer persoonlijke opmerkingen. Het gaat hier om een gewijzigde heruitgave van een boekje dat voor het eerst in 1990 verschenen is. Toen ik de oorspronkelijke tekst opnieuw doornam en me afvroeg hoe ik het zou kunnen verbeteren, drongen zich twee overwegingen op. Ten eerste viel het me anders dan destijds op dat de stijl de sporen vertoont van de ademloze fascinatie waarin het boekje geschreven is, en dat besef was niet in elk opzicht plezierig. Soms moest ik vreemd en wat geïrriteerd toezien op mijn eigen ritme, woordkeuze, spelling, en kleine manieren. Om de bevlogenheid niet te schenden, heb ik toch niet wezenlijk in de tekst ingegrepen, al veranderde ik, om diezelfde bevlogenheid achteraf nog eens te bevorderen, hier en daar wel een detail, dat als een hobbel voor de welwillendheid en de aandacht zou kunnen werken. Het geheel is vloeiender geworden.

Aan de andere kant had ik wel het gevoel dat het boekje inhoudelijk deugde en ik eigenlijk op alle wezenlijke punten achter mijn interpretatie van destijds kon blijven staan, hetgeen pleit voor de tekst van Dionysius, die wel opzettelijk geheimzinnig en uitermate impliciet is, maar die toch consistent en precies genoeg is en in voldoende mate in het oog springende aanwijzingen bevat, om begrepen te kunnen worden. Toch is er wel iets veranderd aan mijn kijk op Dionysius, en behalve de natuurlijke ontwikkeling van mijn eigen denken, hebben daar twee factoren aan bijgedragen.

Ten eerste is er vooral de afgelopen tien jaar, afgezien van een nieuwe editie van de tekst van het *corpus*, de eerste sinds 150 jaar, en eigenlijk de enige die serieus te nemen is, ontzagwekkend - en tegelijk ook ontmoedigend - veel over Dionysius gepubliceerd. En het lijkt erop dat er niet zomaar meer van hetzelfde bijgekomen is, zoals nieuwe stellige interpretaties die bedoeld zijn om Dionysius in weerwil van veel duidelijke filosofische signalen toch voor het Christelijk denken te behouden, of omgekeerd natuurlijk, al zou ik me daar minder druk over maken, omdat Dionysius in mijn ogen toch meer filosoof was, dan theoloog, en ook meer filosoof, dan hij eigenlijk wilde en voor zijn verantwoording kon nemen. Veel van de recente publicaties volgen de sporen van andere auteurs en de diverse culturele omgevingen die Dionysius in zijn werk heeft aangebracht en vragen zich af wat daarvan de bedoeling geweest kan zijn. Er is oog ontstaan voor de speelse en ongebreidelde intertekstualiteit van Dionysius, die hij met meer overleg en meer bedoeling toepast dan waaraan wij in de eeuw waarin intertekstualiteit mode werd gewend zijn. Zelf heb ik in de richting van Plotinus en Gregorius van Nyssa gezocht, mede onder invloed van mijn Hongaarse vriend István Perczel, een van de geleerden die merkt dat de ban waarin Dionysius hem houdt zich niet meer laat verbreken of ontsnappen. We hebben elkaar in gesprekken waar geen horloge of wekker tegenop kon gestimuleerd om het beeld van Dionysius preciezer te krijgen. En dat heeft zeker mijn begrip van de historische achtergrond van het *corpus* en zijn auteur bevorderd. Nu en dan voelde ik bij het doorlezen van het manuscript de behoefte daarvan ook iets te laten blijken, en besloot ik er een aantekening aan toe te voegen, die in de tekst met een asterisk gemarkeerd is.

Een tweede factor heeft alleen nu en dan direct op de tekst van dit boekje gewerkt, maar zeker wel de toon van de aantekeningen en het afsluitend essay mede bepaald. Hij heeft te maken met de onverwachte omstandigheid dat ik op een bepaald moment Dionysius heb moeten uitleggen voor een publiek dat niet alleen filosofische, maar ook een sterke religieuze interesse had, in het bijzonder een orthodoxe. Dionysius is van vitaal belang in de orthodoxe kerk en een van de belangrijke heiligen, en de ogen van de orthodoxen waarmee ik tijdens mijn colleges in Budapest ook een beetje heb proberen te kijken, hebben me dimensies van Dionysius laten zien die niet in strijd zijn met het beeld van hem als filosoof, maar dat wel op een aantal punten aanvullen, en trouwens ook omgekeerd iets van de vreemdheid wegnemen waarmee sommige aspecten van het late neoplatonisme beschouwd, en tegelijk als bijgeloof terzijde gelegd worden. Kennen van God is niet alleen een filosofische ambitie en het is maar de vraag of de filosofische vorm, die Dionysius in *Over mystieke theologie* onderzoekt en in zekere zin transcendeert, de bij uitstek geschikte is. Maar daarnaast bestaan bijvoorbeeld ook de sacramenten, die bij Dionysius meer dan rituele gebaren of, zoals dat wel laatdunkend gezegd wordt, priesterlijk hocus-pocus zijn, en op een goed invoelbare manier als een levende ervaring van het transcendente beschreven worden. Ze lijken daarmee in het verlengde te liggen en de Christelijke versie te zijn, van wat tot voor kort als een irritante en verdwaalde vorm van magie binnen het neoplatonisme gehouden werd, de theurgie.

Tenslotte is er de ontwikkeling van mijn eigen denken, dat op een gegeven moment houvast bij Dionysius gezocht heeft, daar iets vond, een heldere vorm van metafysica en een wervend en verleidelijk enthousiasme voor het transcendente, dat in *Over mystieke theologie* zelfs de vorm kreeg van een reisprogramma voor een filosoof die de grenzen van zijn denken erkent, bij een grens komt, maar die toch over wil. Mijn passie voor Dionysius is gebleven, maar geldt op het moment eerder de raadselachtige persoon, zijn onnavolgbaar subtiele spel en het door niemand zo diep overtuigend doorleefde thema van de *homodoxia* van neoplatonisme en Christelijk denken, van filosofie misschien wel en theologie, dan het filosofisch perspectief zelf dat hij aan te bieden heeft. Een voorbeeld van mijn toegenomen scepsis is het aan dit boekje toegevoegde nawoord, waarin ik wat in de ogen van velen de belangrijkste filosofische bijdrage van Dionysius geweest is, die scherpe en systematische articulatie van, in termen waarvan verdedigd kan worden dat ze aan Dionysius ontleend zijn,

‘negatieve theologie’, opnieuw beschouw, uiteindelijk naar me dunkt toch niet minder met sympathie dan kritisch. Een iets gewijzigde versie van het essay is afgedrukt in het tijdschrift *Filosofie* 12 (2002), afl. 4.

Enkele praktische aanwijzingen. In 1990 bestond er van de werken van Dionysius maar één toegankelijke uitgave, in 1857 verschenen als deel 3 van de omvangrijke reeks van de *Patrologia Graeca*; ik verwijs er in dit boekje nog naar met de aanduiding PG, die gevolgd wordt door een kolomnummer. Maar ondertussen is er een nieuwe, moderne, kritische uitgave in twee delen van het *Corpus dionysiacum* verschenen, die in typografie nogal ongunstig tegen de PG afsteekt, waarvan de interpunctie, van levensbelang in de lange en moedwillig ambigue zinnen van Dionysius, dikwijls ongelukkig is, en waarvan ook de constitutie van de tekst nogal eens bepaald lijkt door dubieuze overwegingen, die met elkaar gemeen hebben dat ze Dionysius zo min mogelijk neoplatoons proberen weer te geven. Definitief kan deze editie ondanks haar pretenties nog niet geacht worden - ik heb haar ook niet zonder meer benut als het uitgangspunt van mijn vertaling -, maar de beste beschikbare is ze zeker wel. Ik verwijs ernaar met de afkorting CD, die gevolgd wordt door het nummer van het deel en van de bladzijde. Andere afkortingen hebben betrekking op de meest geciteerde werken van Dionysius, zoals DN, dat staat voor *De divinis nominibus*, ‘Over goddelijke namen’, Ep, voor *Epistula* of *Brief*, en MT voor *De mystica theologia*, ‘Over mystieke theologie’.

Tenslotte gaat mijn erkentelijkheid uit naar uitgeverij Kok Agora, die verrast werd door mijn aankondiging dat ik aan de heruitgave van dit boekje voor Damon werkte, omdat ze die juist zelf aan het overwegen was, maar die niettemin vriendelijk toestemming gaf.

Ben Schomakers,
juni 2002

Pseudo-Dionysius de Areopagiet

Over mystieke theologie

Vertaling

Over mystieke theologie

Aan Timotheus

I.

1. [997A] {CD 2.141} O drieheid die meer dan zijndheid is en meer dan god en meer dan goed, die hoedt het godsweten van de christenen, leidt ons naar de kroon van de mystieke geschriften, die meer dan onkenbaar is en meer dan licht en het allerhoogst, waar de enkelvoudige en vrijgemaakte en {CD 2.142} onveranderlijke mysteriën van de theologie omhuld zijn door het duister dat meer dan licht is, van het mystiek verborgen zwijgen, [997B] en zij in het diepste duister het meest meer dan licht meer dan stralen en zij in het volmaakt onaanraakbare en onzichtbare met glans die meer dan schoonheid is meer dan vervullen de ogenloze geesten.

Zo moet ik nu bidden. Maar jij, mijn vriend Timotheus, moet met op het mystieke schouwen geconcentreerde aandacht achter je laten het zintuiglijk waarnemen en de begrijpende werkzaamheid en al het zintuiglijke en al het begrippelijke, en al de niet zijnden en de zijnden; en je moet voor zover dat gaat kennisloos jezelf opnemen tot de verening van wat boven alle zijndheid is en boven alle kennis. Want door afstand te doen van jezelf, [1000A] zodat je aan niets meer vast houdt en van alles zuiver bevrijd bent, zul je tot de straal die meer dan zijndheid is van het goddelijk duister - wanneer je alles hebt weggenomen en je van alles bevrijd hebt - worden opgenomen.

2. Let erop dat niemand meeluistert die niet is ingewijd, ik bedoel niemand die aan de zijnden gebonden is, niets boven de zijnden als meer dan zijndheid voorstelt en meent met zijn eigen kennis degene te kennen die het donker tot zijn verberging heeft gezet. En wanneer voor zulken de goddelijke inwijdingen te hoog gaan, wat dan nog te zeggen van de nog meer oningewijden, die de {CD 2.143} oorzaak die zich boven alles bevindt [1000B] kenmerken vanuit het laagste wat de zijnden toekomt, en zeggen dat zij in het geheel niet uitgaat boven de ongoddelijke en veelvormige gestaltenissen die zij zelf vormen? Want je moet van haar ook alle bepalingen van de zijnden bepalen en bevestigen omdat ze van alles de oorzaak is, maar je moet diezelfde ook en meer gepast weer ontkennen, omdat ze de oorzaak boven alles is; en geloof dan niet dat die ontkenningen strijdig zijn met de bevestigingen, maar veel eerder dat boven alle beroving de oorzaak is die zowel boven alle wegneming als boven alle bepaling is.